

A II. világháborút követően több országban, köztük Németországban is fő célkitűzésként fogalmazódott meg a háború előtti jogrendszer helyre-, illetve visszaállítása. A büntetőeljárás kényszerintézkedésekkel kapcsolatban ilyen jellegű változás azonban nem történt, a klasszikus letartóztatások mellett a nemzetiszocialista időszakban bevezetett intézkedéseket továbbra is tartalmazta a büntetőeljárás törvénye.¹

A szocialista országokban a II. világháborút követő néhány évben megtorlásokra és a szocialista (jog)rendszer erőszakkal történő bevezetésére került sor. Változást az 1960-as évek jelentettek, amikor a gazdasági fejlődésnek köszönhetően konszolidálódott a politikai helyzet. Ennek a korszaknak a fő célkitűzése a jogállami modellhez közelebbi egységes szocialista jog kialakítása volt.

1. A Bűnvádi perrendtartás főbb módosításai és a szocialista büntető törvények Magyarországon

Általánosan megállapítható, hogy a világháborút követő megtorlások következtében olykor az egyéni szabadság túlzott mértékű korlátozására is sor került. „A történelmi fejlődés eredményeként is már elért szabadság határán túl a büntető megtorlás súlyával megvont új korlátok az egyén természetes, ösztönös életfeltételeinek, kifejtett igényeinek a rovására esnek már és rendszerint többet is vonnak el a szabadságából, mint amennyi az állami berendezkedés rendeltetésével ész- és okszerűen összeegyeztethető.”² Erre példa, hogy míg a Bp. korábban nem rendelkezett az előzetes letartóztatás vagy a vizsgálati fogság elrendelésének kötelező eseteiről, a későbbi büntetőeljárás jogszabályok már meghatároztak bizonyos kivételeket, amikor a szabadságelvonást kötelezően alkalmazni kellett.³

A Bp.-t az 1900-as évek elején többször is módosították,⁴ azonban ezek kevésbé érintették a személyes szabadsághoz való jogot korlátozó büntetőeljárás kényszerintézkedéseket. A Bp.-n kívüli külön jogszabályok azonban tartalmaztak a letartóztatással kapcsolatos fontosabb rendelkezéseket, például speciális letartóztatási okokat szabályoztak, vagy a fiatalkorúakkal szemben éppen kizárták a szabadságelvonás lehetőségét.⁵

A büntetések tekintetében a *büntető törvénykönyvek és a bűnvádi perrendtartás kiegészítéséről és módosításáról szóló 1908:36. törvénycikk* hozott jelentős változást, amely bevezette a *felfüggesztett szabadságvesztést*, és a *fiatalkorúakra* is tartalmazott rendelkezéseket.⁶ A büntetés feltételes felfüggesztését meglehetősen szűk körben – különös méltánylást érdemlő okból – csak az egy hónapot meg nem haladó fogházbüntetés vagy pénzbüntetés esetén tették lehetővé, ha az elítélt egyéniségének és életviszonyainak, valamint egyéb körülményeinek figyelembevételével attól kedvező hatás volt várható.⁷ A novella meghatározta azokat a feltételeket is, amelyek fennállásakor nem volt lehetőség a büntetés felfüggesztésére.⁸

Határozatlan tartamú szabadságvesztés-büntetés formájában jelent meg 1913-ban a csavargókkal, munkakerülőkkel szemben alkalmazható szankció, a *dologház*.

Mohácsi Barbara

Az alapjogok megjelenésének hatása a személyei szabadsághoz való jogra a magyar és a német büntetőeljárásban a 20. században

A szabadságvesztés-büntetés „alternatívájaként” funkcionáló dologház azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Az ítélkezési gyakorlat nem alkalmazta a dologházi elhelyezést, mert úgy vélték, hogy az elémi kívánt célt, az átnevelést és a munkára szoktatást a feltételes szabadlábra helyezés jobban szolgálta.⁹

Az első világháború idején felállított forradalmi törvényszékek tevékenysége következtében rohamosan emelkedett a fogvatartottak száma. Az 1929-ben kitört gazdasági világválságot követően az 1930-as évek rossz gazdasági és szociális viszonyai bűnözés emelkedéséhez vezettek, amelyre adott reakcióként született meg a visszaeső bűnözőkkel szemben a *szigorított dologház* intézménye.¹⁰ A minimum három évtől maximum életfogytig tartó szabadságelvonást a gyakorlatban nagyon sokszor alkalmazták.¹¹

A határozatlan tartamú szankciók legnagyobb előnyének azt szokták felhozni, és ez volt a magyarázata gyakori alkalmazásának is, hogy a megrögzött bűnelkövetők esetén az ítélet meghozatalakor nehéz előre látni azt, hogy az elítélt (át)neveléséhez mennyi időre is van szükség, és az leginkább a végrehajtás során derülhet ki. Ezzel együtt számos aggály fogalmazódott meg, főként a büntetés-végrehajtási intézetek „korlátlan mérlegelésével”, valamint a garanciális körülmények hiányával összefüggésben. A szabadságelvonás tartamát a bíróság határozhatta meg, amely nem függhetett kizárólag attól, hogy az elítélt megjavult-e.¹²

A második világháborút követően vezették be a *nép-bírósi jogot* Magyarországon, amely a Csemegi-kódexhez képest átalakította a szabadságvesztés-büntetés fokozatait. Változatlanul fenntartotta a fegyház és a börtön fokozatokat, azonban emellett bevezetésre került az internálás és a kényszermunka-büntetés. 1946-ban eltörölték a szabadságvesztés-büntetés végrehajtására szolgáló intézmények közül a legenyhébb fokozatot, az államfogházat.¹³ A *Btá.* már csak egyféle fokozatát ismerte a szabadságvesztés-büntetés végrehajtásának, a börtönt.¹⁴

A felfüggesztett szabadságvesztés alkalmazási lehetősége azonban szélesedett azzal, hogy a Btá. megszüntette annak kivételes jellegét, mert általánosságban lehetett rendelkezni a büntetés felfüggesztéséről, ha attól kedvező hatás volt várható az elítélt személyiségére nézve. Eredetileg egy ötéves felső határt terveztek meghatározni az alapul fekvő büntetés maximumaként, de végül a felfüggesztett szabadságvesztés határa egy, kivételes esetben két év lett.¹⁵

A büntetőeljárás idején alkalmazható letartóztatás a népügyész hatáskörébe került, akinek a határozata ellen felfolyomódnak nem volt helye. Harminc napon belül népbíróság elé kellett állítani a terheltet, aki a népügyész indítványára további harminc nappal meghosszabbíthatta a letartóztatást. A tárgyaláson a letartóztatást korlátlanul meg lehetett hosszabbítani, de az ebben az esetben sem tarthatott tovább hat hónapnál.¹⁶ A későbbi jogszabályi módosítások már lehetővé tették a jogorvoslatot a letartóztatást elrendelő határozattal szemben.¹⁷

Az 1949-es évek jogalkotási hullámának terméke volt a *büntető perrendtartásról szóló 1951. évi III. törvény (II. Bp.)*, amelynek fő célja az egységes, differenciálatlan büntetőeljárás kialakítása volt. A törvény szakított a kontinentális perrendtartások eredeti francia szerkezetével, amely a vádra vonatkozó előírásokkal kezdődött, és a törvényszerkesztés azóta is követett modelljét, az eljárás statikájának és dinamikájának különválasztott szabályozási módszerét vezette be. Alapelvként rögzítette a törvény a személyes szabadság biztosítását, azonban az alapelv érvényesülésének garanciáiról szóló részletszabályok teljes körű kidolgozására nem került sor.¹⁸

A II. Bp. rendelkezett az *előzetes letartóztatásról* mint a személyes szabadság elvonásával járó büntetőeljárás kényszerintézkedéséről, és részletesen szabályozta az elrendelés okait.¹⁹ Visszalépést jelentett azonban a Bp.-hez képest, hogy az előzetes letartóztatás már nem kizárólag bírói hatáskörbe tartozott, hanem azt a vádirat benyújtásáig a rendőrség és az ügyész is elrendelhetette.²⁰ A személyes szabadság védelme érdekében csekélyebb súlyú bűncselekmények esetén, például a pénzbüntetéssel büntetendő cselekményeknél a szökés, elrejtőzés vagy annak veszélyére, valamint a bizonyítás megnehezítésére hivatkozva nem lehetett elrendelni az előzetes letartóztatást. Az elzárással büntetendő cselekmények esetében a törvény nyolc napra korlátozta az előzetes letartóztatás időtartamát.²¹

Az előzetes letartóztatás elrendelése helyett a hatóságok a terhelt szabadlábán hagyása mellett megtilthatták a *lakóhely engedély nélküli elhagyását*. A szabályok megszegésekor a törvény lehetővé tette a letartóztatás elrendelését. Külön rendelkezések vonatkoztak az *elmebeteg terheltek ideiglenes biztonsági őrizetbe helyezésére*, amelyre általánosan az előzetes letartóztatás szabályai voltak irányadók, azonban a terheltek speciális egészségügyi állapota szükségessé tette az általános szabályoktól eltérő törvényi rendelkezések kialakítását.²²

A II. Bp. néhány évvel későbbi módosításában, a politikai enyhüléssel párhuzamosan, újra megjelentek a garanciák.²³ A törvény módosította az előzetes letartóztatásra vonatkozó szabályokat is. *Az új rendelkezé-*

*sek értelmében a rendőrség a nyomozás során már nem dönthetett önállóan az előzetes letartóztatásról, hanem az kizárólag az ügyész jóváhagyásával történhetett.*²⁴ A személyes szabadságot korlátozó kényszerintézkedések kizárólagos ügyészi jóváhagyásra történő elrendelése a személyes szabadság biztosításának fontos – de nem elégséges – garanciáját jelentette.

A módosítás összességében megnövelte az előzetes letartóztatás időtartamát, rövidebb időközönként kellett azonban a meghosszabbítást kérelmezni, melyről mindig magasabb fórum rendelkezhetett, két hónap eltelte után ennek megfelelően már csak a legfőbb ügyész tarthatta fenn. Bővült az igénybe vehető jogorvoslatok köre, ugyanis az előzetes letartóztatás elrendelése ellen panasszal is lehetett élni. A törvény azonban továbbra sem pótolta azt a már korábban is fennálló hiányosságot, hogy nem rendelkeztek a fogvatartott terhelt hozzátartozóinak értesítéséről.²⁵

Összességében megállapítható, hogy a II. Bp. – a módosítás ellenére – továbbra is erősen inkvizitórius jellegű volt, és nem biztosított megfelelő garanciákat a terhelti jogok védelmére. Az 1956-os forradalmat követő büntetőeljárás jogszabályok nélkülöztek minden garanciális rendelkezést (eltörölték például a súlyosítási tilalmat), és bevezették a rögtönbíráskodást. Az 1960-as évek elejétől bekövetkező pozitív gazdasági, politikai folyamatoknak köszönhetően a büntetőpolitika kiegyensúlyozottabbá és a korábbi szélsőségektől viszonylag mentessé vált. A korszakban az egységes, inkvizitórius büntetőeljárás rendszer kialakítására törekedtek, amelyet a szocialista jog továbbfejlesztése címen fokozatosan közelíteni kívántak a jogállami modellhez.²⁶

A büntetőjogban először az anyagi jog kodifikálása történt meg. A *Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyvéről szóló 1961. évi V. törvény* tükrözte a korszakra jellemző konszolidációt, és alapvetően a büntetőjogi garanciális szabályok, illetve a klasszikus felelősségi elvek erősítését célozta. A szabadságvesztés-büntetés végrehajtásának struktúrájában változást hozva a börtönök mellett létrehozták a *büntetés-végrehajtási munkahelyet*. Az 1961. évi Btk. mellőzte az életfogytiglani szabadságvesztést, mert úgy tartották, hogy az elítélt (át)nevelése érdekében nincs szükség életfogytig tartó szabadságvesztésre.

Az új büntető törvénykönyvet követte a büntetőeljárás jogi szemléletváltást tükröző, a *büntetőeljárásról szóló 1962. évi 8. törvényerejű rendelet, az I. Be.*, amelyben a korábbi perrendtartásokkal szemben az egész büntetőeljárás szabályozására sor került. Az I. Be. leginkább szemléletében jelentett újítást, tartalmilag szinte szó szerint átvette a II. Bp. rendelkezéseit. Rendkívüli pozitívuma azonban, hogy a letartóztatás általános feltételévé tette a bűncselekmény szabadságvesztéssel fenyegetettségét.

A *büntető törvénykönyv 1971. évi novellája*²⁷ jelentős szigorításokat hozott a büntetési rendszerben, különösen a szabadságvesztés-büntetéssel kapcsolatban. A halálbüntetés mellé visszaállították az életfogytiglani szabadságvesztés-büntetést, a szándékos bűncselekményt elkövetők esetében szigorították, a visszaeső bűnelkövetőknél pedig teljesen kizárták a feltételes szabadságra bocsátás feltételeit. A szabadságvesztés-büntetés büntetési tételke-

retét felemelték mind a felnőtt, mind a fiatalkorú terheltek esetén.²⁸

Módosította a törvény a szabadságvesztés-büntetés végrehajtási fokozatait is, a fegyház mellé 1972. január 1-jétől bevezették a szigorított börtön, börtön és fogház fokozatokat.²⁹ Ezt az új, *Büntető Törvénykönyvről szóló 1978. évi IV. törvény* háromra csökkentette: fegyházra, börtönre és fogházra. Egy évvel később, egy korszerűbb szabályozási rendszer kialakításának céljával született meg az *1979. évi II. törvényerejű rendelet a büntetések és intézkedések végrehajtásáról*, amellyel Magyarország történetében először *törvényi szintű*, kódexszerű szabályozás fogta össze a büntetés-végrehajtási jogot.³⁰ Az új büntető törvénykönyv – szemben a korábbi törvények szabadságvesztés büntetés centráltságával – alapvetően más fel-fogásra helyezkedett. A tudomány ekkorra egyértelműen állást foglalt a rövid tartamú szabadságvesztés káros hatásai mellett, ezért az új törvény törekedett a szabadság-elvonással nem járó szankciókkal történő helyettesítésre, és ezen szankciók büntetési rendszerbeli arányának megváltoztatására.³¹

A büntető törvénykönyv 1971-es módosítása szükségessé tette egy új büntetőeljárás kódex megalkotását. Ennek következtében született meg a *büntetőeljárásról szóló 1973. évi I. törvény*, amely az alapvető rendelkezések között szolt a személyes szabadság tiszteletben tartásáról, és részletesen szabályozta a személyes szabadságot korlátozó kényszerintézkedéseket.³² A törvény az *előzetes letartóztatás* mellett külön cím alatt rendelkezett az *őrizet-be vételről*. Előzetes letartóztatásnak alapvetően szabadságvesztéssel büntetendő bűncselekményeknél volt helye, és a törvény számos további, a maihoz hasonló különös feltételt határozott meg. Az előzetes letartóztatást a nyomozás során kizárólag ügyési jóváhagyással lehetett elrendelni, a vádirat benyújtását követően pedig a bíróságnak kellett róla határoznia. A törvény pótolta azt az eddig hiányzó garanciát, amely szerint a letartóztatott személy hozzátartozóit vagy a terhelt által megjelölt más személyt késedelem nélkül értesíteni kellett az előzetes letartóztatás elrendeléséről, továbbá tartalmazott szabályokat a letartóztatott terhelt felügyelet nélkül maradó gyermekére, vagyonára, lakásának biztosítására is.³³

A személyes szabadsághoz való jog védelmének fontos garanciáját jelentették a törvénynek az előzetes letartóztatás időtartamáról és meghosszabbíthatóságáról szóló szabályai. A korábbi büntetőeljárás jogszabályokhoz hasonlóan minél hosszabb ideig tartott a letartóztatás, annál magasabb fórum, végső esetben a Legfelsőbb Bíróság döntött az előzetes letartóztatás meghosszabbításáról. A törvény külön hangsúlyozta, hogy a hatóságoknak törekedniük kellett a letartóztatás időtartamának lehető legrövidebb időre korlátozására, ennek érdekében soron kívüli eljárást írt elő a fogvatartott terheltek esetén.³⁴

A II. Be. szabályozta a kóros elmeállapotú terheltek fogva tartását, akikkel szemben nem előzetes letartóztatást, hanem *ideiglenes kényszergyógykezelést* kellett elrendelni, ha valószínűsíthető volt a kényszergyógykezelés majdani elrendelése. Az ideiglenes kényszergyógykezelésre általában az előzetes letartóztatásra vonatkozó

szakaszokat kellett alkalmazni, azonban az intézkedés időtartamára és rendszeres felülvizsgálatára speciális szabályokat alakított ki a törvény.³⁵

Az előzetes letartóztatás helyettesítő intézményeként, külön cím alatt rendelkezett a törvény a *lakhelyelhagyási tilalomról*. Elrendelésére, időtartamára és végrehajtására az előzetes letartóztatás rendelkezései voltak irányadók. A lakhelyelhagyási tilalom szabályainak megszegésekor alkalmazható volt a letartóztatás.³⁶ A személyes szabadságot korlátozta az *elővezetés* intézménye is, azonban az nem tartozott a kényszerintézkedések közé. A kicsit szűkszavú szabályozás szerint a „hatóságok” rendelheték el, amelyből arra lehet következtetni, hogy valamennyi büntetőeljárásban részt vevő hatóság alkalmazhatta. A törvény nem határozta meg az elővezetés feltételeit, csak arról rendelkezett, hogy azt kényszerrel is végre lehet hajtani.³⁷

Az 1973-as büntetőeljárás törvényt a szocialista időszakban még többször módosították. A személyes szabadság védelmét szolgálta az *1979. évi módosítás*, amely az előzetes letartóztatás időtartamára vonatkozó korlátozást fogalmazott meg. Az új rendelkezés szerint a vádirat benyújtása előtt elrendelt előzetes letartóztatás az elsőfokú bíróságnak a tárgyalás előkészítése során hozott határozatáig, de legfeljebb egy hónapig tarthat.³⁸ Korábban a nyomozás határidejének lejártá volt irányadó, amely általában ennél hosszabb időt jelentett.

Az előzetes letartóztatás szabályai jelentősen módosultak a 80-as években. A *büntetőeljárásról szóló 1973. évi I. törvény módosításáról szóló 1987. évi IV. törvény megszüntette a nyomozó hatóság előzetes letartóztatás elrendelésére vonatkozó jogkörét*, azt a vádirat benyújtásáig az ügyész, azt követően a bíróság rendelhetette el. Szűkültek az elrendelés okai, és módosultak az időtartamra vonatkozó szabályok is. A letartóztatás időtartamának meghosszabbítása hosszabb ideig tarthatott, de továbbra is érvényben maradt az a garanciális rendelkezés, hogy minél hosszabb volt az előzetes letartóztatás, annál magasabb fórum rendelkezhetett a meghosszabbításáról.

A személyes szabadság védelmét szolgálta, hogy a lakhelyelhagyási tilalom megszegésekor lehetőség volt *rendbíróság* kiszabására, ezáltal – szemben a korábbi szabályozással – nem került sor automatikusan a letartóztatásra. A módosítást követően is el lehetett rendelni a lakhelyelhagyási tilalom megszegése esetén a terhelt előzetes letartóztatását, de a rendbíróság kiszabásának lehetőségével mérlegelni lehetett, hogy indokolt-e a személyes szabadságtól történő megfosztás.

A rendszerváltás idején az előző politikai rezsim tagadásaként az emberi jogokra koncentráltó, liberalizációs folyamat zajlott le. Kettős követelmény jelent meg a Büntető Törvénykönyv módosításával kapcsolatban; egyrészt meg kellett felelnie a nemzetközi jogi kötelezettségekből fakadó elvárásoknak, másrészt rendelkeznie kellett a büntetési rendszer átalakításáról.³⁹

Magyarország egyik legfontosabb nemzetközi jogi kötelezése a halálbüntetés eltörlése volt, amellyel kapcsolatban fontos előrelépést jelentett az *1989. évi XVI. törvény*, amely rögzítette, hogy a halálbüntetés nem lehet a politikai leszámolás eszköze. A büntető törvénykönyv ez

irányú módosítására végül nem került sor, a halálbüntetést az Alkotmánybíróság nyilvánította alkotmányellenesnek, és semmisítette meg a vonatkozó jogszabályi rendelkezéseket.⁴⁰

Fokozatosan előtérbe kerültek a szabadságvesztés-büntetés visszaszorítására, illetve az alternatív szankciók kialakítására irányuló törekvések is.⁴¹ A személyes szabadsághoz való jog minél szélesebb körű biztosításához hozzájárultak a büntetőeljárás és a büntetés-végrehajtás új szabályai, a rendszerváltást követően ugyanis több törvénymódosítás is született.

Az előzetes letartóztatással kapcsolatos legfontosabb változást a *büntetőeljárásról szóló 1973. évi I. törvény módosításáról szóló 1989. évi XXVI. törvény* jelentette, amely *kizárólagos bírói jogkörbe* utalta az előzetes letartóztatás elrendelését és fenntartását, visszatérve ezzel a Bp. szabályaihoz. Az ügyész indítványozási jogköre megmaradt az előzetes letartóztatással kapcsolatosan.⁴² Ha a személyi szabadsághoz való jog biztosításának garanciális szintjét tekintjük, akkor az I. Bp. és 1989 között nem teljesült az a nemzetközi dokumentumokban is többször megfogalmazott követelmény, hogy a személyi szabadság korlátozásáról bíróságnak kell döntenie. Majdnem száz év után tért vissza a magyar büntetőeljárás jog ahhoz a szinthez, amelyet 1896-ban határoztak meg.

A következő fontosabb változás tíz év múlva történt, amikor az *1999. évi CX. törvény* bevezette a *házi őrizetet*, bővítve ezzel az előzetes letartóztatás helyett elrendelhető intézkedések körét. A házi őrizet elrendelésére a lakhelyelhagyási tilalom keretében kerülhetett sor, ezért a házi őrizetre a lakhelyelhagyási tilalom szabályait kellett megfelelően alkalmazni. A módosítás cizelláltabban szabályozta a lakhelyelhagyási tilalom időtartamát és végrehajtását is.

A törvény kifejezetten rögzítette, hogy a lakhelyelhagyási tilalom és a házi őrizet az előzetes letartóztatás helyettesítésére szolgáló intézmények. A letartóztatás alternatíváit is fokozatosan kell alkalmazni, azaz amennyiben a lakhelyelhagyási tilalom nem bizonyul megfelelőnek, a szigorúbbnak tekinthető házi őrizet vagy súlyosabb esetben előzetes letartóztatás elrendelésének lehet helye. Mind a lakhelyelhagyási tilalom, mind a házi őrizet szabályainak megszegésekor volt lehetőség rendbíróság kiszabására. Érdekesség, hogy az 1973. évi büntetőeljárás törvény nem rendelkezett az óvadék lehetőségéről, habár korábban valamennyi eljárás kódex szabályozta a biztosíték fejében történő szabadlábra helyezést.

2. A német büntető perrendtartás és a büntetési rendszer főbb változásai a századfordulót követően

Az 1877. évi birodalmi büntető perrendtartás csak az elfogadásától számított két évvel később, 1879. október 1-jén lépett hatályba. A kényszerintézkedések területén a hatálybalépést követő első évtizedben változás nem történt, azonban ez az időszak fektette le a későbbi reformgondolatok alapjait. A 19–20. század fordulóján bekövetkező technikai-technológiai fejlődés, az ipari társadalom kiala-

kulása együtt járt a bűnözés növekedésével, amelynek kezelésére több elmélet alakult ki.

Franz von Liszt 1882-ben tette közzé *A célgondolat a büntetőjogban* című művét, amelyben a büntetést a szociálisan káros magatartásokra adott célzott reakcióként fogta fel, és a társadalom védelme érdekében a büntetések speciálprevenációs jellege mellett érvelt.⁴³ Ezzel összefüggésben a korai szociális államtörekvések a századfordulón a Liszt-féle modern büntetőjogi iskola és a konzervatív iskola vitájában öltöttek testet, amelynek következtében kialakították az ún. duális szankciórendszert („*zweispuriges System*”), azaz a büntetések mellett bevezették az elsődlegesen az elkövető javítását és gyógyítását célzó intézkedéseket.⁴⁴

A büntetőpolitika változását tükrözték a birodalmi perrendtartás későbbi módosításai, amelyek a kényszerintézkedések területét is érintették. Említésre méltó változások a Weimari Köztársaság idején következtek be, amikor a büntetőeljárás törvény 1926-os módosítása jelentősen megerősítette a terhelt jogait.⁴⁵ Az 1909-es és az 1929-es novellák új személyi szabadságot korlátozó kényszerintézkedéseket vezettek be.⁴⁶ Az egyik ilyen volt az intézetben történő megfigyelés („*Anstaltsbeobachtung*”), amely azokkal a megrögzött bűnelkövetőkkel szemben volt alkalmazható, akik szellemi állapotuk miatt gyógyító intézkedésekre szorulnak. Általános garanciális szabály volt, a kizárólag a terhelttel szemben alkalmazható személyes szabadságot korlátozó kényszerintézkedések kizárólagos bírósági hatáskörbe tartoztak.⁴⁷

Az egészségügyi megfigyelést („*einstweilige Unterbringung*”) a birodalmi perrendtartás eredeti szövege nem tartalmazta, azt az 1929-es novella vezette be. A törvény indoklása szerint azért volt szükséges egy ilyen jellegű intézkedés bevezetése, mert a vizsgálati fogság kizárólag a büntetőeljárás sikeres lefolytatását célozza, a terhelt – olykor a közbiztonság védelme érdekében indokolt – egészségügyi kezelést (is) igénylő elhelyezésére azonban nem volt alkalmazható.⁴⁸

A vizsgálati fogsággal kapcsolatban az *1935. évi törvénymódosítás*⁴⁹ hozott jelentős változást azzal, hogy a szökés és az eljárás akadályozásának veszélye mellett két új, nem tipikus letartóztatási okot szabályozott. A bűnismétlés veszélye mint letartóztatási indok újabb funkciót kölcsönözött a vizsgálati fogságnak azzal, hogy a büntetőeljárás sikerének biztosítása mellett megjelent a bűncselekményekkel szembeni védelem. Ebben a módosításban már visszaköszött a Liszt-féle prevenációs gondolat, a társadalom hatékony védelmének szükségessége a bűnelkövetőkkel szemben. Ezzel összhangban, a bűncselekmény súlyára tekintettel általánosan, más okok hiányában is el lehetett rendelni a letartóztatást.⁵⁰

A II. világháború végén újrászabályozták a kényszerintézkedésekkel kapcsolatos döntési kompetenciákat. Az *1944-es módosítás*⁵¹ a vádemelést követően az ügyész számára is biztosította az elfogatóparancs kibocsátásának lehetőségét. Ezzel gyakorlatilag megszűnt a személyes szabadságot korlátozó kényszerintézkedések bírói elrendelésének kizárólagossága, amely egyértelmű visszalépést jelentett. Ez ellentmond annak is, hogy a weimari

alkotmány kiemelt szerepet tulajdonított a személyes szabadságnak, s erre hivatkozással vezette be az 1926. évi törvénymódosítás a két további jogorvoslati lehetőséget a letartóztatás elrendelésével szemben.⁵²

A II. világháborúban elszenvedett vereség az ország széttagozódását eredményezte, melynek következtében megszűnt a jog egységessége Németországban. Különböző büntetőeljárású törvények érvényesültek, és ezáltal differenciálódtak a kényszerintézkedésekre vonatkozó szabályok is. A szovjet befolyás alatt lévő későbbi Német Demokratikus Köztársaság eltérő fejlődést mutatott, mint a nyugati hatalmak által megszállt másik három terület. A Német Szövetségi Köztársaság megalakítását követően, *1950-ben fogadták el a jogegység visszaállításáról szóló törvényt*,⁵³ amely többek között a büntetőeljárás egységesítését is célul tűzte ki. A törvény másik célja a büntetőeljárás *Grundgesetz*hez való igazítása volt.

Az 1935-ben bevezetett két új letartóztatási okot eltörlték, amellyel a cél a nemzetiszocializmus előtti állapotok visszaállítása volt. Ezzel a vizsgálati fogság funkciója ismét az eljárás sikerének biztosítása lett. Megszüntették az ügyész jogosultságát az elfogatóparancs kibocsátására, így a letartóztatás ismét visszakerült a bíró kezébe. Összességében azonban elmondható, hogy szó sem volt az 1933 előtti állapot teljes visszaállításáról, mert az 1877 és 1945 között történt kilenc törvénymódosításból csak hármat helyeztek hatályon kívül.⁵⁴

Az egységes büntetőeljárású szabályok kialakítása után az 1964-es büntetőeljárású reform⁵⁵ célja a terhelt helyzetének és jogállásának javítása volt. Ezzel párhuzamosan a '70-es évektől a reformtörekvések az eljárás gyorsítását tűzték ki célul.⁵⁶ A társadalom védelme és az egyén (a terhelt) érdekei közötti konfliktus kapcsán ebben az időszakban gyakran a büntetőeljárás funkcionalitása élvezett elsőbbséget. Új kényszerintézkedéseket vezettek be, többek között a vezetői engedély ideiglenes elvételét, a telekommunikációs eszközök megfigyelését, vagy az ideiglenes foglalkozástól eltiltást.

A személyes szabadságot korlátozó kényszerintézkedések közül a vizsgálati fogsággal kapcsolatban történtek jelentős változások. Az *1964-es törvénymódosítás* ismét beiktatta a korábban hatályon kívül helyezett két letartóztatási okot, a bűnismétlés veszélyét és a bűncselekmény súlyát, jelentősen bővítve ezzel a letartóztatás eseteit, a törvény azonban fokozott hangsúlyt helyezett a letartóztatás időtartamának korlátozására. Az 1964-es novella másik jelentős újítása volt, hogy a vizsgálati fogság szabályai között rögzítésre került az arányosság elve.⁵⁷

Összegzés

A 20. század második felére különösen felerősödött az a tendencia, amely már a jogtörténetben is hosszú évszázadokra visszatekintve megfigyelhető volt, hogy a büntetőeljárás során egyre inkább előtérbe került az alkotmányos és emberi jogok biztosítása. Ennek következtében fokozatosan épültek be az eljárásba a terhelt és a büntetőeljárásban részt vevő más személyek jogvédelmét, és ezen belül

is elsőként a személyi szabadság védelmét biztosító garanciák. Ilyen garanciák voltak például a letartóztatás indokainak, feltételeinek, időtartamának és végrehajtásának cizellált szabályozásai. Ebben az időszakban a személyi szabadság védelme jegyében széles körű vita folyt a szabadságelvonással nem járó szankciók szükségességéről is. A kiindulópont az volt, hogy az elítéltek eredményes reszocializációját elősegítő folyamatokba az állam mellett a társadalomnak is aktívan be kell kapcsolódnia. A szabadságelvonás legsúlyosabb válfaját, a szabadságvesztés-büntetést elsősorban olyan személyekkel szemben gondolták fenntarthatónak, akikből hiányzott a felelősségtudat és a szocializációs készség.

Az emberi jogok előtérbe kerülésével párhuzamosan azonban az európai büntetőeljárású jogok a szervezett bűnözés és a terrorizmus megjelenése és elterjedése miatt ezekben az ügyekben bizonyos emberi jogok korlátozásában látták a megoldást. Ennek hatására a büntetőeljárásban számos, az alapjogokat súlyosan korlátozó kényszerintézkedést vezettek be. A büntetőeljárásban bevezetett korlátozások több problémát is felvetnek. Az egyik, hogy a büntetőeljárás mint az egyedi ügyekre adott reakció, nem alkalmas a terrorizmus jelenségének globális kezelésére, pusztán az ilyen jellegű bűncselekményt elkövetők felelősségre vonására irányul. A másik probléma, hogy amennyiben bizonyos bűncselekményi kategóriák tekintetében az általános szabályoktól eltérő, szigorúbb rendelkezéseket alkotnak, az magában hordozza annak veszélyét is, hogy az intézkedések sikerességekor azokat a kezdeti kiemelt bűncselekményeken túl is kiterjesztik, amely hangsúlyeltolódást eredményez a büntetőeljárásban.⁵⁸ A büntetőeljárásnak meg kell maradnia eredeti feladatánál, az elkövetők felelősségre vonásánál, és nem lehet a jogkorlátozást a társadalmi érdekekre tekintettel fokozni, különösen akkor nem, ha az nem is alkalmas a probléma megoldására.

A személyi szabadság korlátozásával kapcsolatban is alapvetően kettős tendencia érvényesült, amelyet angolul a „bifurcation”, franciául a „dualisation” szóval írnak le. A növekvő bűnözés, valamint a súlyos – különösen az erőszakos, a kábítószerrel kapcsolatos, valamint a szexuális – bűncselekmények számának növekedése a büntetőpolitika szigorításának irányába hatott. A visszaesők és a súlyos bűncselekményt elkövetők esetén a hosszabb tartamú szabadságelvonás indokoltnak tekinthető, azonban a hosszabb időtartam még erőteljesebben csökkentheti az elítélt kapcsolatait a társadalommal, és fokozza a prizonizációs veszélyeket. A gyakorlati tapasztalatok és a szakirodalmi álláspontok egyértelműen azt mutatják, hogy a szabadságelvonás „nem javítja meg” az elítélteket.⁵⁹ A másik törekvés pedig a személyi szabadság védelme érdekében éppen a végrehajtandó szabadságvesztés-büntetések visszaszorítására és alternatív megoldások kialakítására irányult. Európában, s főként az Európai Unióban általános tendencia a szabadságelvonó szankciók jelentőségvesztése, illetve a büntető igazságszolgáltatás hagyományos kontrollrendszerén kívüli alternatívák és diverziós megoldások kialakítása.⁶⁰

A személyi szabadság védelmét elsősorban azok a törekvések szolgálták, amelyek a személyi szabadság korlátozá-

sának és elvonásának eseteit kívánták szükíteni az alternatív jogintézmények számának növelésével. A fokozatosság elve értelmében a legsúlyosabb jogkorlátozással járó szabadság-elvonás mellett lehetőség van „csak” szabadságkorlátozással járó, vagy a személyi szabadságot egyáltalán nem érintő intézkedések alkalmazására, melyek elrendelésekor a bíróságnak több szempontot kell mérlegelnie.

Egyszerre érvényesül tehát az általános szigorítás és enyhítés az állami büntetőpolitikákban mind a büntető-

eljárás, mind a büntetés-végrehajtás területén. Bármelyik irányba is mozdulnak el az aktuális büntetőpolitikai törekvések, azt azonban – különösen a büntetőjogban – mindig szem előtt kellett és kell tartani, hogy bármilyen súlyos is legyen a bünözés szempontjából a társadalom helyzete, a bünözés elleni küzdelem során fokozottan figyelembe kell venni, hogy valamennyi, a demokratikus értékeket, az emberi jogokat és a jog uralmát figyelmen kívül hagyó intézkedés elfogadhatatlan.

MOHÁCSI, BARBARA

Auswirkung der Erscheinung der Grundrechte auf das Recht der persönlichen Freiheit im ungarischen und im deutschen Strafverfahren im 20. Jahrhundert (Zusammenfassung)

Das Recht der persönlichen Freiheit ist eines der ältesten Grundrechte, Schutz der persönlichen Freiheit ist sehr eng mit der Entwicklung der Menschenrechte verknüpft. Die völkerrechtlichen Dokumente nach dem Zweiten Weltkrieg nennen die persönliche Freiheit unter den ersten Freiheitsrechten, was auch ein Beweis für die Priori-

tät der persönlichen Freiheit ist. Demzufolge wurde der Anspruch auf den Schutz der Grundrechte, besonders der persönlichen Freiheit der Angeklagten im Strafverfahren artikuliert. Alternativen zur Freiheitsentziehung trifft man häufig auch in der Rechtsgeschichte, sie ändern sich kontinuierlich, und ihre Bedeutung nimmt ständig zu.

Jegyzetek

- ¹ König, Olaf: *Die Entwicklung der strafprozessualen Zwangsmaßnahmen im Ermittlungsverfahren seit 1877* (Peter Lang, Frankfurt, 1993, 93. p.)
- ² Medvigy Gábor: *A bünvádi eljárás reformja* (Franklin-Társulat, Budapest, 1934, 2. p.)
- ³ Az 1913:21. törvény 17. §-a a közveszélyes munkakerülőkkel kapcsolatban határozott meg kötelező elrendelési okokat, a 9550/1915. I.M.E. sz. rendelet 33. §-a pedig a rögtönítélő eljárásban alkalmazandó kényszerintézkedésekkel kapcsolatosan rendelkezett erről.
- ⁴ Például az 1907:18. törvény cikk a bünvádi perrendtartásról szóló 1896:33. tc. módosítása és kiegészítése tárgyában; vagy a büntető-törvénykönyvek és a bünvádi perrendtartás kiegészítéséről és módosításáról szóló 1908:36. törvény cikk.
- ⁵ Az 1899:15. törvény cikk 50. §-a alapján a bíróság a tárgyaláson elkövetett bűncselekmény miatt azonnal elrendelhetette a letartóztatást; az 1913:21. törvény cikk kötelező letartóztatási okot állapított meg a közveszélyes munkakerülőkkel szemben; a fiatalokúakra vonatkozó kizáró rendelkezést pedig az 1913:7. törvény cikk tartalmazta.
- ⁶ Gláser István: *A szabadságvesztés büntetés végrehajtása* (Budapest, 1975, 125. p.)
- ⁷ Györgyi Kálmán: *Büntetések és intézkedések* (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1984, 21. p.)
- ⁸ Ilyen feltétel volt például a börtön- és fegyházbüntetés vagy a büntetett előélet. 1908:36. törvény cikk, 1–2. §.
- ⁹ Lásd erről részletesebben: Gönczöl Katalin: *A visszaeső bűnelkövetők tipológiája* (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980, 279–283. p.)
- ¹⁰ A büntető igazságszolgáltatás egyes kérdéseinek szabályozásáról szóló 1928:10. törvény cikk 31. § és 36–47. §.
- ¹¹ A határozatlan tartamú szankciót a megrögzött bűnelkövetőkkel szemben lehetett alkalmazni, fiatalokúakkal és huszonegy éven aluli személyekkel szemben azonban nem volt helye. Lásd részletesebben: Gláser István: i. m. 130–135. p.
- ¹² Nagy Ferenc–Tokaji Géza: *A magyar büntetőjog általános része* (JATEPress, Szeged, 1996, 215–216. p.)
- ¹³ Lőrincz József–Nagy Ferenc: *Börtönügy Magyarországon* (Budapest, 1997, 37. p.)
- ¹⁴ A büntetőtörvénykönyv általános részéről szóló 1950. évi II. törvény (a továbbiakban: Bt.) 30. § 2. pont. A miniszteri indoklás a módosítást a Csemegi-kódex büntetési nemeinek szükségtelen sokaságával magyarázta.
- ¹⁵ Békés Imre–Bodgál Zoltán–Györgyi Kálmán–Károly Endre–Molnár József–Pintér Jenő–Szük László: *Büntetőjog. Általános rész.* II. kötet (Tankönyvkiadó, Budapest, 1974, 256–257. p.)
- ¹⁶ Kivételesen további hat hónapra el lehetett rendelni a terhelt letartóztatását, ha a népbíróság „megindokolt közbenszóló határozatban” egyes bűncselekményekben megállapította a terhelt bűnösségét.
- ¹⁷ Az 1945. évi VII. törvény cikkel törvényerőre emelt 81/1945. ME rendelet 33. § vö. 1947. évi XXXIV. törvény cikk 15. §, lásd ehhez részletesebben: Herke Csongor: *A letartóztatás* (Dialog Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2002, 53. p.)
- ¹⁸ II. Bp. 2. § (2) bekezdés. A letartóztatással összefüggésben például a II. Bp. nem szabályozta a fogvatartott személy hozzátartozóinak értesítését. Király Tibor: *Büntetőeljárás jog* (4., átdolgozott kiadás, Osiris Kiadó, Budapest, 2008, 65. p.)
- ¹⁹ Ez az előzetes letartóztatás tartalmilag a Bp.-ben szabályozott vizsgálói fogságnak felelt meg, ettől kezdve a személyes szabadság elvonásával járó kényszerintézkedés már végig megőrizte az előzetes letartóztatás elnevezést. A II. Bp.-ben foglalt letartóztatási okok nem sokban különböztek akár a Bp., akár a mai Be. szabályaitól. Az előzetes letartóztatást el lehetett rendelni, ha a terhelt kiléte nem volt megállapítható, ha megszökött, elrejtőzött, vagy szökésétől, elrejtőzésétől kell tartani, ha megalapozottan feltehető, hogy szabadlábban hagyása esetén megnehezítené a bűncselekmény felderítését vagy újabb bűncselekményt követne el. (II. Bp. 97. § [1] bekezdés a)–d) pontok) Megszüntette azonban a törvény a külföldiségen alapuló letartóztatást, illetve kötelezővé tette a kiadatási letartóztatást és a közveszélyes munkakerülőkkel szembeni eljárásban elrendelendő letartóztatást.
- ²⁰ II. Bp. 98. § (1) bekezdés. Ezt nem kompenzálja az a korlátozó szabály sem, hogy a törvény szerint a rendőrség által elrendelt előzetes letartóztatás legfeljebb negyvennyolc óráig tarthatott.
- ²¹ II. Bp. 97. § (2) bekezdés, 101. §.
- ²² II. Bp. 104–105. §.

- ²³ Az 1954. június 19-én kihirdetett, a büntető perrendtartásról szóló 1951. évi III. törvény módosításáról szóló 1954. évi V. törvény.
- ²⁴ 1954. évi V. törvény 27. § (1) bekezdés.
- ²⁵ 1954. évi V. törvény 28. § (4)–(5) bekezdés.
- ²⁶ Király Tibor: i. m., 69. p.
- ²⁷ 1971. évi 28. törvényerejű rendelet.
- ²⁸ A szigorításokat és az életfogytiglani büntetés visszaállítását azzal magyarázták, hogy a halálbüntetés és a tíz–tizenöt évi szabadságvesztés-büntetés között indokolatlanul nagy a különbség, és ez megneghezíti a bíróságok számára a büntetések közötti választást. Nagy Ferenc: *Az életfogytig tartó szabadságvesztés büntetéséről (Európai áttekintés alapján)*. In: *Emlékkönyv dr. Cséka Ervin egyetemi tanár születésének 70. és oktatói munkásságának 25. évfordulójára* (Szeged, 1992, 392–394., 377–378. p.)
- ²⁹ Az elnevezések kísértetiesen emlékeztetnek a Csemegi-kódex által kialakított fokozatokra, azonban ez csak formális hasonlóságot jelentett, a végrehajtás tartalmában jelentős eltérések mutatkoztak. Lőrincz József–Nagy Ferenc: i. m., 40. p.
- ³⁰ Kabódi Csaba: *Munkabüntetések a 20. században*. In: *Büntügyi Műhelytanulmányok* (1992. március 1. szám, Budapest, 1992, 6. p.); Lajtár István: *A büntetés-végrehajtás garancia- és kontrollrendszere Magyarországon* (HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest, 2010, 66–67. p.) Hangsúlyozandó, hogy a törvényi szabályok kialakítása a mai napig nem történt meg, annak ellenére, hogy több büntetés-végrehajtási törvénytervezet is napvilágot látott.
- ³¹ Korábban a javító-nevelő munka és a pénzbüntetés volt alkalmazható szabadságelvonás nélküli szankcióként, később a felfüggesztett szabadságvesztés is ennek volt tekinthető. Györgyi Kálmán: i. m., 131–132. p.
- ³² II. Be. 4. § (1) bekezdés.
- ³³ II. Be. 91–94. §.
- ³⁴ II. Be. 96. § (1) bekezdés. László Jenő–Moldoványi György: *A büntető eljárás* (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1975, 70. p.)
- ³⁵ II. Be. 98. §.
- ³⁶ II. Be. 99. §. László Jenő–Moldoványi György: i. m., 72. p.
- ³⁷ II. Be. 100. §.
- ³⁸ 1979. évi 4. törvényerejű rendelet 11. §.
- ³⁹ Kerezsi Klára–Dér Mária: *Mennyibe kerül a büntető igazságszolgáltatás, avagy az alternatív szankciók költsége*. In: *Kriminológiai Tanulmányok XXXV* (Budapest, 1998, 47–48. p.); Lőrincz József–Nagy Ferenc: i. m., 44. p.
- ⁴⁰ 23/1990. (X. 31.) AB határozat, ABH 1990, 88. Németországban a halálbüntetés eltörlését az 1949-ben elfogadott Grundgesetz 102. cikke rögzíti.
- ⁴¹ Szükség volt a változtatásra, mert a '80-as években, amellett, hogy magas volt a fogvatartottak száma, a letartóztatások és a végrehajtandó szabadságvesztésre ítélték arányának összevetésekor azt lehetett megállapítani, hogy minden második terhelt fogva volt. Lásd bővebben: *Intézkedések a büntetőjogban és a büntető eljárásbeli kényszerintézkedések c. nemzetközi konferencia, Szeged, 1986. december 18–19.* Összeállította: Cséka Ervin (Szeged, 1988, 12–16. p.)
- ⁴² A büntetőeljárásról szóló 1973. évi I. törvény módosításáról szóló 1989. évi XXVI. törvény 9. § és 13. §. Ennek a módosításnak a legfőbb oka az volt, hogy Magyarország pályázott az Európa tanácsi tagságra, azonban az ET ajánlások és határozatok követelményeivel ellentétes lett volna a személyes szabadságot korlátozó és elvonó kényszerintézkedések elrendelésének ügyészi hatáskörben történő fenntartása. (A törvényt módosítással kapcsolatos reakciókról lásd bővebben: Erdei Árpád: *Tanok és tévtanok a büntető eljárásjog tudományában*. Eötvös Kiadó, Budapest, 2011, 289. p.) A gyakorlathoz lásd: Herke Csongor: *A letartóztatás formális feltételei*. In: Fenyvesi Csaba–Herke Csongor (szerk.): *Miniciák. Tanulmányok Tremmel Flórián professzor 60. születésnapjának tiszteletére* (Pécs, 2001, 63. p.)
- ⁴³ Gyakorlatilag ezzel visszakerült a 19. században a rendőrségi jogban érvényesülő, majd egyre inkább háttérbe szorított speciálprevenációs gondolat a büntetőjogban. Olaf König: i. m., 68. p.
- ⁴⁴ Schmidt, Eberhardt: *Einführung in die Geschichte der deutschen Strafrechtspflege* (3. Auflage, Göttingen, 1965, 394., 430. p.)
- ⁴⁵ Ez volt az ún. Lex Höfle, melynek előzménye az volt, hogy a korábbi birodalmi képviselő és miniszter, Höfle rossz egészségi állapota miatt életét veszítette a letartóztatás idején, anélkül hogy lehetősége lett volna egészségi állapotáról felvilágosítást adni. Lásd: Seban, Christine: *Das Beschleunigungsgebot in Haftsachen und sonstigen Strafverfahren und die Kompensation rechtsstaatswidriger Verfahrensverzögerungen* (Shaker Verlag, Aachen, 2011, 11. p.)
- ⁴⁶ Entwurf einer Strafprozessordnung von 1909, RTag-Drs. XII. Legislaturper. I. Session Nr. 1310; Entwurf eines Einführungsgesetzes zum Allgemeinen Deutschen Strafgesetzbuch und zum Strafvollzugsgesetz von 1929, RTag-Drs. IV. Wahlper. Nr. 2070.
- ⁴⁷ Reichstrafprozessordnung 81. §.
- ⁴⁸ Olaf König: i. m., 76. p.
- ⁴⁹ Das Gesetz zur Änderung von Vorschriften des Strafverfahrens und des Gerichtsverfassungsgesetzes vom 28. Juni 1935, RGBl. I, 844.
- ⁵⁰ Seban, Christine: i. m., 16. p.
- ⁵¹ Verordnung zur weiteren Anpassung der Strafrechtspflege an die Erfordernisse des totalen Krieges vom 13. Dezember 1944, RGBl. I, 339. p.
- ⁵² Bármikor lehetett indítványozni a letartóztatás felülvizsgálatát, illetve a bíróságnak hivatalból is meg kellett azt tennie. Az 1934-es módosítás azonban megszüntette az indítványozási jogosultságot, és csak a hivatalbóli vizsgálatot tartotta fenn, amely a gyakorlatban az eljárások elviselhetetlenül hosszú elhúzódásához vezetett. Olaf König: i. m., 81. p.
- ⁵³ Das Gesetz zur Wiederherstellung der Rechtseinheit auf dem Gebiet der Gerichtsverfassung, der bürgerlichen Rechtspflege, des Strafverfahrens und des Kostenrechts vom 12. September 1950, BGBl. I, 455. p.
- ⁵⁴ Továbbra is érvényben maradtak például az újonnan bevezetett, szabadságelvonással járó kényszerintézkedések, az egészségügyi intézményben történő megfigyelés, illetve az intézetben történő megfigyelés. Olaf König: i. m., 93. p.
- ⁵⁵ Az ún. „kis” büntetőeljárás reform („Kleine” Strafverfahrensreform) 1964, BGBl. I, 1067. p.
- ⁵⁶ Ez volt a „nagy” büntetőeljárás reform („Große Strafverfahrensreform”) 1974, BGBl. I, 469. p.
- ⁵⁷ Seban, Christine: i. m., 25. p.
- ⁵⁸ Farkas Ákos–Róth Erika: *A büntetőeljárás* (Complex Kiadó, Budapest, 2007, 21. p.)
- ⁵⁹ Nickolai, Wemer–Reindl, Richard: *Lebenslänglich. Zur Diskussion um die Abschaffung der lebenslangen Freiheitsstrafe* (Lambertus, Freiburg, 1993, 28. p.)
- ⁶⁰ Gönczöl Katalin–Korinek László–Lévai Miklós: *Kriminológiai ismeretek. Bűnözés. Bűnözéskontroll* (Corvina kiadó, Budapest, 1999, 373. p.); Nagy Ferenc: *A magyar büntetőjog általános része* (HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest, 2008, 5. p.)

